

İskit Askerî Gücü

İlhami Durmuş*

Giriş

İskitler, Atlı Kavimler Medeniyetinin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Onlar bozkır kavimleri arasında gerek siyasi tarihleri gerekse kültürleri bakımından önemli bir yer tutmaktadır. İskitler bin yılı aşkın bir zaman tarih sahnesinde kalabilmeyi başaran ender kavimlerden biridir. Onlar Çin seddinden Tuna nehrine kadar çok geniş sahaya yayılmış olup, bırakmış oldukları kültürel miras bakımından “Kurgan Kùltürleri”nin temsilcileri arasında önemli bir yer tutmaktadırlar¹.

İskitler geniş sahaya yayılmanın doğal bir sonucu olarak çeşitli kavimlerin kaynaklarında yer almaktadırlar. Grek kaynaklarında Skythai, Asur kaynaklarında Aşguzai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai tabiri bu hareketli konar-göçerler için kullanılmıştır². Pers kaynaklarında bu konar-göçerlerin Saka tigrakhauda, Saka tiay para daray ve Saka haumavarga olmak üzere üç grubundan söz edilmiştir³. Persler ülkelerinin kuzeydoğu, kuzey ve kuzeybatı tarafındaki gelişmeleri yakından bildiklerinden hareketli bozkır kavimlerini de yakından tanıyorlardı. Konar-göçerlerin adlarıyla ilgili verdikleri bilgiler meselenin hallini kolaylaştırmaktadır. Buradan Saka tiay para daray, yani denizin ötesine geçmiş olan Sakalar, Karadeniz İskitleri ile aynı kavime işaret etmektedir⁴. Zaten Persler bütün İskitleri Sakai, yani Saka olarak tanıyorlardı⁵. Bu bilgi İskit- Saka aynılığı açısından önem taşımaktadır. Bu bilgiler ışığında Karadeniz İskitlerini, Sakaların Pers ülkesinin kuzeyinden batıya göçen Saka toplulukları olarak düşünebiliriz. Bundan böyle kullanacağımız İskit kelimesi geniş bozkırlara yayılmış konar-göçerler içindir.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/ TÜRKİYE, ilhamidurmus@gmail.com ORCID: 0000-0001-9884-2174

1 İlhami Durmuş, “Sakalar İskitler mi?”, *Kırım*, 3, 1993, s. 9.

2 Durmuş, agm., s. 9.

3 Albert Herrmann, “Die Saken und der Skythenzug des Darcios”, *Archiv für Orientforschung*, I, 1933, s. 158.

4 İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993. s. 29.

5 Herodotos, VII, 64.

Grek kaynakları başta olmak üzere Çin, Pers ve Asur kaynaklarında verilen bilgilerle arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan buluntular İskitlerin tarih ve kültürlerinin aydınlatılmasında önemli bir yer tutmuş ve tutmaya da devam etmektedir. Ancak, Mançurya'dan Macaristan'a Kafkaslar'dan Mısır önlerine kadar tarihte kayda değer gelişmelerde yerlerini alan, "Tarih yapan, ama tarih yazmayan" İskitlerin kimlikleri, yani soy-etnik kökleri de araştırılmaya çalışılmış, onların kökenleri hakkında görüşler ileri sürülmüş ve bilim adamları arasında bir görüş birliğine varılamamıştır. E. H. Minns, "Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitler'in soyu problemi kadar tartışılmadı"⁶ derken, yaklaşık bir asır önce yapmış olduğu çalışmasında bile konuyla ne derecede ilgilenildiğini belirtmektedir. Elbette bu ilgi günümüze kadar daha da önem kazanarak artmış ve İskitlerin kimliği bilim adamlarını en çok ilgilendiren konulardan biri olmuştur. Onların büyük ölçüde Türk kökenli olduklarını tarih sahnesine çıktıkları coğrafya, dilleri, dinleri, gelenek ve göreneklere ile sanat anlayışları açık bir şekilde ortaya koymuştur⁷.

Savaş Eğitimi

İskitler için konar-göçer hayat tarzı bir öğretici idi. Ekonomileri hayvan besleyiciliğine dayandığından sürüleri için otlaklar bulmak yazın yaylağa kışın kışlağa göçmek esastı. İşte sürüler otlatılırken, yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa gelinip gidilirken başka bir uğraş alanı ise avcılıktı. Ancak hayat yalnız sürü otlatmak ve avcılıktan da ibaret değildi. Çeşitli sporlar yapılmakta ve bazı durumlarda akınlar yapılmaktaydılar.

İskitlerin hayatını sürdürdüğü bozkırlarda hayatın üç gayesi vardı. Bunlar "Sürü, av ve akındı"⁸. Şüphesiz bu üç amaç konar-göçer hayatın vazgeçilmezleriydi. Bu üç unsurdan ikisi sürülerin otlatılması ve av aslında akın için bir eğitim mahiyetindeydi. İskitler sürülerini otlatırken onları sulamak ve otlaklarda belirli yerlere yönlendirmek için at üzerinde hareket halinde oluyorlardı. Aynı zamanda yılkıdan atların yakalanmalarında at üzerinde kement kullanıyorlardı. Bu şekilde hayvanların yakalanmalarında büyük bir beceri kazanmaktaydılar. Hem at üzerinde kalabiliyor hem de istedikleri hayvanın boynuna kement atarak geçirmek suretiyle yakaladıkları hayvanı etkisiz hale getirebiliyorlardı.

6 Ellis H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913, s. 35.

7 İlhami Durmuş, "İskitlerin Kimliği", *Türkler*, C I, Ankara 2002, s. 621- 625.

8 Mehmet Kaplan, "Türk Destanında Alp Tipi", *Şeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1955, s. 205.

Avlanmakta hedefi vurma açısından akın ve savaşa bir temel oluşturmaktaydı. Burada hem at üzerinde durabilme ve hem de aynı zamanda ok atabilme esastı. “Zaten bozkırın sert tabiat şartları sürüleri, otlakları ve yağmalar için girişilen savaşlar, şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkesi asker olarak yetiştiriyordu”⁹. Avcılığa vakit ayırmak talim edenler için çok değerliydi. Avcılık yalnız onların daha tetikte olmalarını sağlamamakta, aynı zamanda atları için de talim olmaktadır. Ayrıca taktikler hususunda onlara çok deneyim kazandırmaktaydı. Yılın uygun ve elverişli dönemlerinde sürekli talim ederek uzmanlaşmak onlar için çok önemliydi ve hata yapanlar yaralanmadan eğitilebiliyordu¹⁰.

İskitlerin yayıldığı düzlükler ve ırmak vadileri değişik türlerde yaban hayvanlarını barındırıyordu. Strabon, İskit ülkesinde yaban hayvanları hakkında şu bilgileri vermektedir: “Av olarak bataklıklarda geyik ve yaban domuzu, ovalarda yaban eşiği ve karaca bulunur. Dört ayaklılar arasında ise geyik ve koç arasında bir büyüklükte, beyaz renkli, diğerlerinden daha hızlı bir hayvan vardır. Bu hayvan burun deliklerinden içine su alır ve birkaç gün besinini bu kursağından sağlar. Bu yüzden susuz ülkede kolayca yaşayabilir”¹¹.

İskit askerî eğitimi çocukluktan başlamakta, aile büyüklerinin çocuğa biniciliği, ok atmayı ve hedefi vurmaya öğretmeleriyle ilk basamağı oluşturuyordu. Gençlik çağına geldiğinde iyi ata binebiliyor dörtmala at koşturarak üzerinde durabiliyor, ok atabiliyor ve hedefi vurabiliyordu. Ancak yalnız yaptığı bu işleri toplu olarak ve emre uygun şekilde yerine getirmesi gerekiyordu. Bir birey olarak kazandığı binicilik, atıcılık ve vuruculuk kabiliyetini bir otorite, yani bir komutan ya da başkomutan komutasında onun emrine uygun olarak uygulaması gerekiyordu. İşte askerî eğitimin en üst basamağı buydu¹².

Avlanma hedefi vurma açısından savaş ve akına bir temel oluşturmaktaydı. Lucianos İskit okçularının hedefi vurma bakımından diğer halklardan üstün olduğunu belirtmekte ve bu hususta şunları söylemektedir: “Bazıları ok atmayı öğrenirken, ince dallardan yığınlar yaparlar, bunu uzağa değil, hemen önlerindeki bir sırığa asarlar, sonra ona ok atarlar. Eğer isabet ettirip dalı delerlerse çok büyük bir şey yapmış gibi sevinirler. Çünkü okları dosdoğru dal demetine girmiştir. Oysa İskit okçuları öyle yapmazlar. Onlar öncelikle kendileri ata binerler, atı

9 Jozsef Deer, “İstep Kültürü”, *Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XII/1- 2, 1954 s. 172.

10 Mauricios, XII.

11 Strabon, VII, 4. 8.

12 İlhami Durmuş, “Eski Türklerde Askerî Kültür”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 385, 2005 s. 9.

dörtmala koşturarak ok atarlar. İkinci olarak nişan aldıkları şeyin de hareketli olması gerektiğini düşünürler. Onlara göre hedef ok darbesini bekleyen sabit bir şey olmamalı, aksine mümkün olduğunca hızlı hareket etmelidir. Onların çoğu vahşi hayvanlara bir kısmı da kuşlara nişan alır. Eğer oklarının etkisini görmek istiyorlarsa önlerine sert bir odun ya da ham deriden bir kalkan koyarlar. Eğer bunu delerlerse okların düşman silahlarını da deleceğinden emin olurlar”¹³.

Yukarıda anlatılanlardan İskitlerin av sahnesinin gerçek bir savaş tatbikatı şeklinde geçtiği dikkati çekmektedir. Atın dörtmala koşturulması, o esnada hareketli bir canlıya ok atışının yapılması bunu açık bir şekilde göstermektedir. Okların etkisini görmek için sert bir oduna ya da ham deriden bir kalkana ok atışı yapmaları da kayda değerdir. Böylece hedef üzerinde ok etkisini görmeleri de böylece mümkün olabilmektedir. Savaşa hazırlıktaki bu başarı savaş esnasında da aynen uygulanabilmekte ve büyük başarı elde edilebilmektedir.

At üstünde bir yaban tavşanını mızrakla vurmak İskitlerin milli sporuydu. Bu sporda dörtmala giden bir atın üstündeki kişi bir mızrak ya da kısa kılıçla yabani tavşanı öldürmeye çalışırdı. Bu avcılık sporu atın bir av köpeğinin özelliklerine sahip olmasını gerektirirdi ve atın üstündeki kişinin de avını elinden almaya çalışan diğer binicilere karşı büyük bir kararlılık göstermesini gerektirirdi¹⁴. İskitler bu sporu savaş esnasında dahi severek yapıyorlardı. Herodotos İskitlerle Persler arasında savaş başlamak üzereyken bir tavşanın görüldüğünü belirttikten sonra bu hususta şunları söyler: “Tavşanı gören İskit savaşçıları onun peşine takılır. Bu yüzden saflar karışır. Pers Kralı Darius karşı saftaki karışıklığın nedenini sorar. Ona İskitlerin tavşan avına çıktıkları söylenir. İskitler tarafından ciddiye alınmadıklarını düşünür ve geri çekilir”¹⁵.

İskitler akına temel oluşturacak talimlerini askerî tatbikat şeklinde sık sık gerçekleştirmekteydiler. Onların bu talimleri “İskit talimi” olarak biliniyordu. Onlar eski zamanlardan beri birliklerinin bir kısmının saldırı, bir kısmının ise savunma birlikleri şeklinde dizilmediği, bütün ordunun aynı biçimde dizildiği tek düzendi. Onlar tek bir hat halinde dizilmekte ve genellikle üç bölüme ayrılmak yerine iki bölüme ayrılıyorlardı. İki tarafta dönme manevrasına başlayarak, birbirlerine doğru yaklaşarak ve geniş bir boşluk çevreleyerek dışarı doğru ilerlemekteydiler. Dıştaki sağ kanat ve içteki sol kanat bir daire boyunca atla ilerleyerek birbirlerinin

13 Lucianos, *Hermotimus*, 33.

14 Renate Rolle, *Die Welt der Skythen*, Frankfurt 1980, s. 106.

15 Herodotos, IV, 134.

bölümüne giriyorlardı. Bu süvarilerin kışın mart ayı boyunca uyguladıkları oyunun bir bölümüydü¹⁶.

İskitler at yarışları da yapıyorlardı. Özellikle bazı özel günlerde ya da törenlerde at yarışları yoğun olarak yapılıyordu. Zaten at üstünde gerçekleştirilen avlar ve ok atışları at yarışları için de önemliydi. Çünkü hem at hem de binicisi eğitimliydi. İskit savaşçılarının üstün askerî özellikleri ve atlarının şaşkıncu çevikliği çok sayıda antik yazar tarafından anlatılıyordu. Böyle anlatımlardan biri Pers Kralı tarafından düzenlenen at yarışlarıyla ilgilidir. Bu hususta şu bilgilere yer verilmektedir: “Pers Kralı çeşitli halkları temsil eden süvariler için bir hipodrum kurdu muştı. At yarışları için ayrılan yolun uzunluğu 5 stad (yaklaşık 1 km) idi. Koşular başlar başlamaz, öne fırlayan bir Saka (İskit) delikanlısı diğer yarışçılara neredeyse yarı yarıya fark atarak finişe ulaşmıştı”¹⁷. Bu durum at yarışlarında İskitlerin çok iyi ve deneyimli olduğunu açık bir şekilde göstermekte olup, savaş esnasında çok çabuk hareket edebileceklerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Aynı zamanda İskit atlarının da son derece çevik ve hızlı olduğunu göstermektedir.

İskitlerin bütün bu uygulamış oldukları avlar, at yarışları, ok atışları ve savaş tatbikat oyunları hem atlarının hem de kendilerinin büyük deneyim kazanmalarına, hareketli ve dayanıklı olmalarına temel oluşturuyordu. Bu hususta çeşitli kaynaklarda onların sağlam bir vücut yapısına ve dayanıklılıklarına işaret edilmektedir. Bedensel güçlerini cesaretleriyle birleştirdiklerinde büyük kahramanlıklar gösterdikleri ortaya çıkmaktadır.

İskitlerin dayanıklılık ve kahramanlıkları hakkında kaynaklarda kayda değer bilgiler bulunmaktadır. Justinus “İskitlerin vücutlarının alışılmadık derecede güçlü olduğunu, onların acıya ve savaşmaya dayanıklı olduklarını” bildirmektedir¹⁸. Diodorus Siculus’a göre “İskitler savaşlardaki başarıları ile yiğitlikleri sayesinde topraklarını genişletip çok büyük bir egemenlik ve üne kavuşan bir soydur”¹⁹. Dio Chrysostom “İskitleri bütün soylar arasında en savaşçı kavim” olarak tanımlamaktadır²⁰. Thuykidides de İskitlerden övgü ile söz eder; “Savaş kabiliyeti ve ordu gücü bakımından İskitlerle karşılaştırılabilecek başka bir Avrupa Devleti yoktur. Ayrıca Asya’da bile Avrupa’dakilerle birleşip İskitlere karşı durabilecek

16 Mauricios, VI, 1.

17 S. G. Klyasthorny- T.İ. Sultanov, *Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı*, İstanbul 2004, s. 51- 52.

18 Justinus, II, 3.

19 Diodorus Siculus, 43, 1.

20 Dio Chrysostomos, *Discourses*, 36.

hiçbir kavim yoktur”²¹. Strabon ise İskitlerden “adil, gururlu en özgürlüğüne düşkün kavim” olarak bahsetmektedir²². Pomponius Mela “İskitlerin savaşmayı çok sevdiğini” belirtmektedir²³. Justinus ise, İskitlerin korkusuz olduğunu şu sözle ortaya koymaktadır: “İskitler hiçbir işe kaybetmekten korkarak girişmezler, zafer kazandıklarında ünden başka bir şey düşünmezler”²⁴.

İskitler vücutlarının dayanıklılığı, her tür acıya dayanabilme özelliği, çeviklikleri, ata üstünde çok iyi hâkim olabilmeleri, yayı çok iyi kullanıp ok atabilmeleri sayesinde giriştikleri savaşın galibi oluyorlardı. Güç, kuvvet, çeviklik ve çok iyi at ve savaş silahı kullanabilme kabiliyetleri sayesinde kendilerinin başarılı olacaklarına inanıyorlardı. Bundan dolayı giriştikleri savaşta başarılı olmak ve çok sayıda düşman öldürmek onların asıl hedefini oluşturuyordu.

İskitlerin toplum içindeki yerlerini, gösterdikleri kahramanlıklar belirliyordu. Pomponius Mela bu hususta şunları söylemektedir: “İskitler arasında daha çok düşman öldüren üstün sayılır”²⁵. Herodotos ise, çok düşman öldüren savaşçıların yılda bir kez yapılan bir törenle ödüllendirildiğini anlatmaktadır. Onun belirttiğine göre, “Yılda her bir boy beyi kendi bölgesinde bir krateros (büyük bir küp) içerisinde su ile içkiyi (muhtemelen kırmızı) karıştırır, bir düşman yenmiş olan her İskit gelir ve içer; alacağında böyle bir başarı olmayanlar bu onur içkisinden içemezler; hor görülür ve kenarda kalırlar, bu hal en ağır hakarettir. Buna karşılık çok sayıda düşman öldürmüş olanlar, iki kupayla gelir ve üst üste içerler”²⁶.

İskitlerin aldığı eğitim ve gösterdikleri kahramanlık ve kahramanların toplum içinde özel bir yerinin olması askerî yapısı ve başarılarına büyük etki etmiş görünüyor. Tamamen eğitilmiş İskitlerin düşmanları tarafından yenilmeleri ve yakalanabilmeleri de imkânsız hale geliyordu. Bu hususta Herodotos haklı olarak şunları söylemektedir: “İskitlere saldıran hiç kimse, onların ellerinden kurtulamaz ve kendileri istemedikleri sürece kimse onları bulup bastıramaz; öyle insanlardır ki ne kentleri vardır ne kaleleri, hepsi de atlıdır ve ok atarak savaşır. Evlerini peşlerinde taşırlar, -zira ekip biçerek değil, hayvancılıkla geçinirler, evleri arabalarıdır- böyle insanlar yenilebilir, ele düşürülebilir mi?”²⁷.

21 Thukydides, II, 97.

22 Strabon, VII, 3.7.

23 Pomponius Mela, II, 11.

24 Justinus, II, 1.

25 Pomponius Mela, II, 11.

26 Herodotos, IV, 66.

27 Herodotos, IV, 46.

Savaş Araç ve Gereçleri

İskitlerin hayatında at ilk sırayı alıyordu. At uçsuz bucaksız coğrafyaların kısa zamanda aşılması, geniş otlaklar ve sürülerin kontrol altında tutulması, yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa göç, tanrıya ve atalara kurban edilmesi, etinin yenilmesi, sütünün içilmesi ve boyların kendi aralarındaki ve diğer düşmanlara karşı verilen mücadelelerde hep ön plandaydı.

At, manevra yeteneği, savaşlarda yıldırım hızıyla delip geçme kabiliyeti ile büyük bozkır devletlerinin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bozkırlardaki devletler at sırtında kurulmuş ve çeşitli kavimler üzerinde bu sayede hakimiyet sağlayabilmiştir. At, bozkırda yaşayan insanın gözünde adeta kendisiyle birlikte savaşan bir silah arkadaşı olmuştur²⁸.

Bozkır kavimlerine, bu bağlamda İskitlere hakimiyet duygusu kazandıran, girişmiş oldukları mücadelelerde avantajlı konuma getiren bozkır atı önemli özelliklere sahipti. Bu at “küçük bedenli uzunca ince bacaklı, küçük ve mağrur başlı, sert turnaklı” batı bozkırları tipiydi²⁹. Adı geçen at çoğunlukla dörtnala koşmaktaydı. Soğuğa, sıcağa, yağmura ve rüzgâra karşı dayanıklıydı. Nadiren yatmakta, genelde ayakta uyumaktaydı³⁰. Başka kültür coğrafyalarında yaşayan atlar sadece tek tip bitkiler ile beslendiği halde, bozkır atı yiyeceğini karın altından toynaklarıyla karı kazıyarak elde edebiliyordu³¹.

At bir binek hayvanı olarak bozkırda yaşayan insanın hayatında özel bir yer tutmuş, demirin yaygın olarak kullanımı onun önemini daha da arttırmış, toplumun tüm hayatına egemen bir unsur olmuştur³². Şüphesiz atın savaşta kullanımı askerî açıdan en kayda değer vasıta olduğunu ortaya koymuştur. İskitler “atın hızı ve demirin vurucu gücü” sayesinde diğer milletlere karşı üstünlük sağlayabilmişlerdir.

İskit silahları arasında ok ilk sırayı alıyordu. Ok, özellikle uzak savaş taktiğini benimsemiş ve süvari birlikleri oluşturmuş İskitler için önemli bir yer tutuyordu. At üzerinde yay gerip, ok atmada son derece başarılıydılar. Yazılı kaynaklarda yer alan ok, arkeolojik kazılarda da bol miktarda da ortaya çıkarılmıştır. Bunlar

28 Deer, agm., s. 162.

29 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1991, s. 206.

30 Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1993, s. 51.

31 Mihail İllarionoviç Artamonov, *Treasures from Scythian*, London 1969, s. 11.

32 İlhami Durmuş, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At” *Gazi Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 1997, s. 18.

sıradan insanların mezarlarında bile bulunmuştur. Ok üretimi büyük boyutlara varmış, mezarlardaki tüm okluklarda yüzlerce ve bazen birkaç okluk içinde yedek cephaneye oluşturacak binlerce ok yer almakta ve savaştan önce bu okların uçları jilet keskinliğine getirilmekteydi³³.

İskitlerin kullandıkları oklar tunç, demir, kemik ya da taş uca sahipti. Ok uçları biçimleri bakımından birbirinden ayrılıyordu. Bunların üç kenarlı, iki taraflı keskin kancalı ve kancasız olmak üzere farklı tipte olanları vardı. Tunçtan ok uçlarından daha eski olan ok uçları kemik ok uçlarıydı³⁴. Şüphesiz ok uçlarının üretimi toplumdaki kültürel gelişmelere uygun olarak gelişmekteydi. Başlangıçta taş ve kemik ok uçları üretilirken, tuncun bulunmasıyla tunç ok uçları, demirin kullanılmaya başlamasıyla demir ok uçları üretilmeye başlanmıştı. Ancak ilk üretilenlerle son üretilenler sonraki dönemlerde de birlikte kullanılmışlardır.

Ok çeşitli bölümlerden oluşuyordu. Okun asıl unsurları uç, ahşap çubuk ve yeleti. Okun başlığına “temren” veya “başak” denilmekteydi. Okun ucuna geçirilen temrenin oyuğu “başak borusu” adını alıyordu. Ok temreni üzerine de sıırım sarılarak temreni sağlamlaştırılıyordu. Oka yelek de takılıp yapıstırılıyordu³⁵.

İskitlerin zehirli oklar ürettikleri de bilinmektedir. Öncelikle İskitler zehirli okları kullanıyorlardı. Zehri yapmak için belirli bir cins yılanı (muhtemelen küçük engerekler) yakalar, gövdelerinin çürümesini beklerlerdi. Birtakım işlemlerden sonra zehir elde edilmekteydi. Okların uçları bu zehre bulanıyordu. Kanca uçlu ve zehre bulanmış ok uçlarından son derece korkuluyordu. İnsan bedenine saplanmış bu okların çıkarılması son derece zordu ve çıkarma işlemi sırasında kurban çok acı çekirdi. Üstelik zehrin uzun vadeli hasara neden olduğu ve bu nedenle en küçük yaraların bile büyük ihtimalle ölümcül olduğu hesaplanırdı. Çünkü bu tür oklar için “çifte ölüm saçan” tabiri kullanılıyordu³⁶. Bu oklara hedef olan kişi ya da kişiler eğer okun açtığı yaradan ölmezlerse, zehrin bedenlerine dağılması sonucunda ölmekten kurtulamazlardı. Bu oklar bir ölçüde günümüzün kimyasal başlıklı füzelerinin model olarak prototipiydiler. Hatta İlkçağ’ın uzaktan güdümlü kimyasal silahlarıydılar.

Zehirli oklar da tıpkı ışıklı oklar gibi bozkır kültür çevresinde uzun süre

33 Rolle, *age*, s. 72- 73.

34 Max Ebert, “Südrussland Skytho- Sarmatische Periode”, *Reallexion Vorgeschichte*, 13, 1929, s. 64.

35 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk*, Ankara 1992, C I, s. 378, 522, C III, s. 220, 233.

36 Rolle, *age*., s. 73.

kullanılmışlardır. Yine Kaşgarlı Mahmud zehirli oklar için “katutluğ ok” tabirini kullanmakta ve bu tür okların temrenlerinin, yani uçlarının ağıya bulaştırıldığından söz etmektedir³⁷. Bu dönemde zehirli ve ıslıklı okların aynı zamanda kullanıldığı dikkati çekmektedir. Muhtemelen zaman zaman iki özelliği bulunan, yani hem zehirli hem de ıslıklı oklar da kullanılıyordu.

Oklar uzaktan savaş silahı olduklarından, atıldıklarında uzun mesafelere ulaşıyor ve hedefin öldürülmesinde etkili oluyorlardı. Ok menzilleri tam olarak bilinmemekle birlikte 500 metrenin altına düşmüyordu. Batı bozkırlarında İskit kültür coğrafyasında yapılan bir yarışmada uzun menzil atışının 500 metrenin üzerinde olduğu görülmektedir³⁸. Bozkırların doğusunda eski Türk kültür çevrelerinde okların menzili 660- 884 arasında değişmekteydi³⁹.

Şüphesiz okların menzilini artırmak için yaylarda olduğu gibi, oklarda da bir gelişim evresi dikkati çekmektedir. Bundan dolayı okların gövde kısmı ahşap, uç kısımları ise, keskin ancak hafif olarak yapılmıştır. İskitlerin hayatında ok özel bir yer tutmuş, okçuluktaki gelişimin mucidi İskitler olmuştur. Hatta nüfusu belirlemek, muhtemelen askerî gücü ortaya koymak için ok uçlarından yararlanıldığı görülmektedir. Örneğin İskit hükümdarı Ariantes büyük bakır kazan yaptırmış ve vatandaşlarından bu sayım için her bir kişiden bir ok ucu isteyerek kazanın içine atulmasını sağlamıştır⁴⁰. Bozkır kavimlerinin hayatında ok kendilerine sağladığı avantajla çeşitli boylara dahi Bozok, Üçok, Onok vb. gibi isim olmuştur⁴¹.

Ok ve yay birbirini tamamlayan iki savaş silahıdır. Ok olmadan yay, yay olmadan ok savaşlarda yalnız bir şey ifade etmez. Nasıl ki mermiyi kullanmak için silaha ihtiyaç varsa, oku kullanmak için de yay ihtiyacı vardır. Bundan dolayı yay da ok gibi İskitlerin hayatında ve giriştikleri mücadelelerde önemli bir yer tutar.

Yaylar genelde düz ya da içeriye doğru kıvrık bir beden ve buna iki tarafta tutturulmuş ve geriye bükülmüş iki kısa koldan oluşmaktaydı. O, ahşap bir öz ve ona tutturulmuş parçalardan ibarettir. Malzemesinde ahşap, boynuz, kemik ve sinir bulunmaktaydı. Bu özelliğiyle çok parçalı olup, bileşik türdendi. Adı geçen yay tipi yarım metreden biraz uzun olup, elde ve at üzerinde kolayca taşınabilmekteydi⁴².

37 Kaşgarlı Mahmud, *age.*, C II, s. 284.

38 Rolle, *age.*, s. 73.

39 Kafesoğlu, *age.*, s. 272.

40 Max Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn 1921, s. 91.

41 Durmuş, *age.*, s. 59.

42 Ebert, *age.*, s. 90.

Yaylar en çok kayın ağacından yapılıyordu⁴³. Yaylarda kiriş olarak genelde sığır siniri kullanılıyordu. Ancak kahramanlardan bazılarının yay kirişleri kurt sinirindendi⁴⁴. İskitler çeşitli yaylar kullanıyorlardı. Bunlar arasında gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı, tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli “reflexe” yaylardı⁴⁵.

Okların oklukla, sandığa konulduğu ya da yay muhafazası diyebildiğimiz yay kutuları vardı. Yaylar normalde bu muhafazaların içine konuluyorlardı. Onların çok az kısmı yukarıda görülecek şekilde kalıyordu⁴⁶.

İskitlerin kullandıkları savaş silahları arasında kılıçlar da önemli bir yer tutuyordu. Kılıç, ok ve yaydan farklı olarak onların yakın düğüşe giriştiklerinde kullandıkları silahlarıydı. Bozkır kültür çevresinde arkeolojik devirlerden başlamak üzere, bütün bozkır topluluklarında yaygın olarak kullanılan bir savaş araç gereciydi. Tipolojileri bakımından da birbirlerine benzerlik göstermekteydiler. Bir öncekiler bir sonrakilerin prototipleriydiler⁴⁷. Bu kılıçların eğri ve düz olanları vardı. Farklı büyüklükte örnekleri bulunuyordu. Uzun ve aşağı yukarı 70- 75 cm boyunda ve 3cm enindeydiler. Kılıçların kınları da mevcuttu. Yapımlarında demir, gümüş ve tunç kullanılmaktaydı⁴⁸. Kılıçlar arasında iki tarafı keskin olanları da vardı⁴⁹. Belki de ucu sivri ve iki tarafı keskin kılıçlar süvarilere saldırı esnasında avantaj sağlıyordu. Bunlar sallamadan çok saplamaya elverişliydi.

Yakın dövüşlerde en çok kılıçlar kullanılmasına rağmen, kamalar da kullanılıyordu. Bunların boyları genelde 30- 40 cm. idi⁵⁰. İskitlerin kullandığı silahlardan biri de mızraktı. Kazılar sonucunda kurgan adı verilen mezar buluntularından ve kaya resimlerinden süvarilerin kullandıkları mızraklar hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir⁵¹.

İskitlerin mücadelelerinde saldırı ön plandaydı. Dolayısıyla saldırı silahları

43 Kaşgarlı Mahmud, *age.*, C I, s. 343

44 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1999, s. 391.

45 Kafesoğlu, *age.*, s. 273.

46 Ebert, *age.*, s. 92.

47 Bahaeddin Ögel, “Türk Kılıcının Menş ve Tekâmülü Hakkında”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/5, 1948, s. 431, 444.

48 Ögel, *agm.*, s. 451- 452.

49 E.D. Phillips, *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*, London 1961, s. 92.

50 Csanad Balint, *Die Archöologie der Steppe*, Wien-Köln 1989, s. 254.

51 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984, s. 161.

geliştirilmişti. Ancak, saldıran kişinin kendini daha da güvende hissetmesi ve rahat çarpışabilmesi için savunma araç ve gereçlerine de ihtiyaç duymuşlardı. Çünkü uzaktan mücadelede düşmanın oklarından yakın dövüşlerde kılıç, kama ve mızraklardan korunmak gerekiyordu. Onlar şartların zorlamasının bir sonucu olarak, düşman silahlarından başlarını ve bedenlerini korumak ihtiyacı duymuşlardı. Bu savunma ve korunma araç gereçleri zırh, miğfer ve kalkandı.

Zırhı doğrudan süvarinin üzerine giydiği ve vücudunu koruyan elbiseydi. Zırh, genelde deri, demir, pul ve çubuklardan oluşmaktaydı. Demirin üzerine demir pullar dikilmekteydi. Ancak zırh parçalarının birleştirilmesinde esnekliğini kaybetmiyordu. Yelek şeklinde yapılan gömlek zırhtan başka, pazu zırh, pantolon zırh da yapıyorlardı⁵². Baş korumak için miğfer giyorlardı. Miğferlerin farklı biçimde olanları vardı. Bunlar genelde tunç ve demirden imal ediliyorlardı⁵³.

Kalkanlar da savunma amacıyla kullanılıyordu. Farklı tipte, boyutlarda ve farklı süslerle bezenmiş kalkanlar mevcuttu. Kalkanların yapımında çeşitli malzemeler kullanılıyordu. Bunlar arasında demirden yapılanları da vardı. Ancak genelde kalkanlar metalle kaplanmış olarak yapılıyorlardı⁵⁴. İçi ahşap dışı kaplama olan kalkanlarda kalkanın ağırlığı azaltılarak, taşınması daha kolay hale getiriliyordu.

Savaş Taktiği

İskitlerin güçlü bozkır devletleri kurabilmeleri, dağınık boyları bir devlet çatısı altında tutabilmeleri, ortak düşmanlarına karşı bir araya gelebilmeleri, devletlerinin güçlü ve uzun ömürlü olarak hayatını sürdürmesi, sosyal, siyasal, iktisadi ve askerî bakımdan iyi organize olabilmeleriyle doğrudan bağlantılıdır. İşte iyi bir şekilde teşkilatlanmasını tamamlayan İskitler geniş coğrafyalarda egemen güç olarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Askerî teşkilat sisteminde emir-komuta zinciri içerisinde küçükten büyüğe ya da büyükten küçüğe doğru bir yapılanmanın olduğu dikkati çekmektedir. Doğu bozkır devletlerinin ordusunda en büyük askerî birlik 10 bin kişilik kuvvet idi. Bu birliğe” tümen” adı veriliyordu⁵⁵. Tümenler de, 1000’li 100’lü ve 10’lu olmak üzere teşkilatlandırılmış ve başlarına ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmişti. Böyle

52 Alexandr Minzulin; “Skythische Rüstung im Experiment die Kriegerbestattung von Gladkovscina”, *Gold der Steppe*, Neumünster 1991, s. 137- 140.

53 E.D. Phillips, *age.*, s. 93.

54 B.Brantjes, *Arms of the Sakas and other Tribes the Central Asian Steppes*, Varanisi1996, s. 71.

55 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 172, 182, 273.

bir yapılanmada “Tümenbaşı”, “Yüzbaşı,” Binbaşı” olmak üzere kumandanlar görev yapmaktaydı. Bu sistem batı bozkır devletlerinde, büyük ölçüde İskitlerde de bulunuyordu. Çünkü askerî güç ve sistem olmadan büyük bozkır devleti kurabilmek mümkün değildi. Yukarıda belirttiğimiz üzere en küçük askerî birim 10 kişiden oluşuyordu. Bunun 10 katı 100’lü, 100’lünün 10 katı 1000’li grupları oluşturuyordu. Burada bir alt grubun bir üst grup sayıca 10 katı idi.

İskitlerin hayatı hep mücadele içerisinde geçiyordu. Otlakların kontrol altında tutulması, dağınık boyların bir araya getirilerek siyasi birliğin sağlanması, düşman ülkelerine akınlar düzenleyerek, ganimetler elde edilmesi ve onların vergiye bağlanmaları başarılı bir şekilde savaşmaya bağlıydı. İskitler için savaş eğlenmek, spor yapmak gibi bir meşguliyetti. Şartlar İskitleri savaşmaya ve savaşı da onların hayatının bir parçası yapmaya sevk etmişti.

At ve yayın üstün bir şekilde kullanılmasına dayanan bozkır savaş tarzı, o zamanki teknik imkânlarla göre “uzaktan savaş”ın gerçekleştirilmesiydi. Bu tarz yerleşik kavimlerin “yakından savaş” stratejilerine zıttı. Savaşa büyük bir hamle yapan atlı saldırısı ile başlanır ve bununla düşmanın aniden imhasından ziyade birliklerinin dağıtılması gayesi güdüldü. Yıldırım hızıyla hareket eden atlılar kısa bir zaman süren ok yağdırma veya göğüs göğüse çarpışmadan sonra yanıtıcı bir geri dönüşle kaçmaya başlar ve her yöne kaçarak düşmanın saflarını bozarlardı. Bu sıralarda yanlarda gizlenen atlılar geri dönenlerle birlikte onları takibe koyulan düşman üzerine saldırır ve bu suretle onları kolayca alt ederlerdi⁵⁶.

Belirttiklerimizden de anlaşılacağı üzere uyguladıkları savaş taktiği üç safhada gerçekleştiriliyordu. Bunlar yıpratma, yanıltma ve imha idi. Mücadelenin birinci safhasını yıpratma oluşturuyordu. Öncelikle düşman üzerine ani baskınlar düzenleyerek düşman ordusuna kayıplar verdiriliyor, düşman askerinin morali bozularak savaş azmi kırılıyor bir ölçüde saldıranların güçleri kabul ediliyordu. Bu şekilde ani saldırılarla düşmana gözdağı verilerek korkmaları sağlanıyordu.

Mücadelenin ikinci safhasını düşmanı yanıltma oluşturuyordu. Burada atlılar yenilmiş gibi geri çekiliyorlardı. Düşman bu çekiliş üzerine atlıları takibe koyuluyordu. Bu kovalamaca esnasında atlılar geri çekilirken düşmanın yararlanacağı bütün kaynakları kurutmak ve düşman askerlerini iyice yormak amacını taşıyorlardı.

Üçüncü safha ise, düşmanın pusuya düşürülmesi ve etrafının kuşatılarak yenilgiye

56 Deer, agm., s. 173.

uğrıtılmasını esas alıyordu. Bunun için uygun coğrafi bir çevre aranıyordu. Özellikle iki tarafı dağlık derin vadiler düşmanın pusuya düşürüldüğü ve çembere alınarak yenilgiye uğrıtıldığı mekânlardı.

Bozkır kültür çevresinde bu şekilde savaşın gerçekleştirildiği örnekler mevcuttur. Bu savaş taktığının uygulandığı örneklerden birisini Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda İskitlerle Perslerin mücadelesi oluşturmaktadır. M.Ö 513 yılında gerçekleştirilen bu seferde, Pers ordusu Anadolu'dan batıya doğru hareket ederek, boğazı geçmiş, Trakya'dan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda ilerlemeye başlamışlardır. İskitlerle karşılaşmalarında İskitler savaş taktiklerini uygulamaya başlamışlardır⁵⁷.

Öncelikle İskitler savaşmayarak geri çekilecek, yolları üzerindeki kuyuları dolduracak, çeşmeleri tıkayacak otları biçeceklerdi⁵⁸. İskitler bu düşüncelerini uygulamaya koyulmuşlar, en iyi atlılarını onlara karşı keşif için ileriye göndermişlerdir. Çocuklarının ve kadınlarının içlerinde yaşadığı arabalar ve bunlarla birlikte sürüler de ayrılarak, önceden yola çıkarılmış ve güvenli yerlere sevk edilmiştir⁵⁹.

İskitler, Perslerle karşılaşmalarında onları yıpratarak çekilmelerini sürdürüyorlardı. Pers ordusu artık yorulmuştu. Aynı zamanda Perslerin kaynakları da tükenmeye başlamıştı. İskit hükümdarı Darius'a elçi vasıtasıyla "bir kuş, bir fare, bir kurbağa ve beş tane de ok" göndermişti. Bu şu şekilde yorumlandı: "İranlılar, kuş olup uçamazsanız, fare olup yerin altına girmezseniz ve kurbağa olup bataklığa atlamazsanız, yurdunuza dönemeyeceksiniz, oklarla vurulup öleceksiniz⁶⁰." Gerçekten de her geçen gün İskitlerin lehine işlemekte ve Perslerin yıpratılma ve yanıtma süreci tamamlanıp, yok edilme süreci başlamaktaydı. Taktığın yıpratılma ve yanıtma safhası tamamlanmış, pusu ve imha safhası gerçekleşmeden Persler dönmek zorunda kalmışlardı.

Bozkır savaş taktığının uygulandığı en güzel örnek Massagetlerle Perslerin mücadelesidir. Pers Kralı Kyros ile Massaget lideri Tomris komutasında iki ordu Büyük Balhan dağlık arazisinin dar bir boğazında karşı karşıya gelmişlerdir.

57 İlhami Durmuş, "Saka -Pers Mücadelesi", *Bilgi*, S. 4, 1997, s. 51.

58 Herodotos, IV,120.

59 Herodotos, IV, 121.

60 Herodotos, IV, 131- 132.

Daha doğrusu Pers ordusunu Massaget ordusu imha edeceği yere çekmişti⁶¹. Bu dar vadide Massaget ordusunun önünü kesmiş, etrafını kuşatmış ve burada Pers ordusu sıkıştırılarak ağır bir yenilgiye uğratılmıştır⁶². Bu savaş M.Ö 528 yılında gerçekleştirilmiştir⁶³.

Burada savaş taktiğinin her üç safhası da görülmektedir. Özellikle düşmanın dar bir vadide sıkıştırılarak etrafının kuşatılması, ok yağmuruna tutulması ve düşmanın hareket kabiliyetinin tamamen ortadan kalkması galibiyette önemli bir yer tutmaktadır.

Bozkır savaş taktiğini uygulayabilecek şartlar İskitler için hep mümkün olmuştur. Atın üzerinde yay gerip ok atabilme ve ani saldırıp geri çekilebilme kabiliyeti üstünlüklerinde önemli etken olmuştur. Bu şekilde saldırıp geri çekilme ve istenilen yerde düşmanı pusuya düşürerek imha etme, kurdun saldırı, çekilme ve pusuya düşürmesiyle bir görülmüştür. Hatta yazıtlarda “Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş” denilmektedir⁶⁴. Aynı zamanda bozkır çevresinde yüzlerce yıl uygulanan taktiğe “Kurt oyunu” da denilmektedir. Bu taktik kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı, çembere almak üzere, pusu kurulan yere kadar çekmekten ibarettir. Bu savaş yöntemi Türklerin yurdunun eski adından dolayı “Turan taktiği” olarak da bilinmektedir.

Sonuç

İskit ordusu diğer kavimlerin ordularından farklı özelliklere sahipti. Diğer milletlerin orduları genelde ücretli askerden oluşurken, İskit ordusunda hiçbir fert para karşılığında çarpışmıyordu. İskit ordusunun diğer bir özelliği daimî olmasıydı. İskitlerin sporları, eğlenceleri ve avlanmaları bile askeri eğitim niteliğinde olduğundan, İskit ordusu her an savaşa hazır durumdaydı. Başka bir özelliği ise süvarilerden oluşmaktaydı, yalnız çok az yaya birlikleri vardı.

Ordu süvari birliklerinden oluştuğundan, süvarinin eğitimi ve giyimi büyük önem taşıyordu. Bir süvari başlık, ceket, pantolon ve çizme giyiyordu. Böylece atın üzerinde rahatlıkla hareket edebiliyordu. Aynı zamanda zırh olarak yapılmış kıyafetleri de böyleydi. İskitlerin bu giyim kuşamı günümüz modern toplumlarının da ilham kaynağı olmuştur.

61 İlhami Durmuş, “Massagetler”, *Bilgi*, S. 3, 1996 s. 86- 91.

62 Albert Herrmann, “Massagetai”, *Pauly Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaften*, XIV/2, s. 2128.

63 Ahmet Zeki Velidi Togan, “Sakalar (VI)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 23, 1987, s. 33.

64 Köl Tigin yazıtı, doğu,12; Bilge Kağan yazıtı, doğu, 11.

İskitlerin bindikleri savaş atları hem farklı özelliklere sahipti hem de yılki içerisinde seçilmiş en iyi atlardı. Onların eğreri, üzengileri ve gemleri binicisine ayrıca avantaj sağlıyordu. Donanımlı ve hızlı olan bu atlar adeta “İskit kahramanlarının kanadı” olmuştu. Çünkü kuş kanadı sayesinde uzak diyarlara uçarken, atı üzerindeki İskit de uzun mesafeleri kısa zamanda kat edebiliyordu.

İskitlerin kullandığı en kayda değer silah oktu. Onlar düşmana karşı yay gerip ok atarak üstünlük sağlamaktaydılar. İskitler erken dönemlerde “zehirli okları” üretebilmişlerdi. “Zehirli oklar” özelliği itibariyle günümüz kimyasal başlıklı füzeleri gibiydiler. İskitlerin dörtlüğe koşan at üzerinde dört tarafa yay gerip ok atabilmesi, “uzak savaş” yöntemini uygulamasına temel oluşturmuştu. Düşmana ani saldırıp, geri çekilebilmeleri süvari oluşlarına bağlıydı.

İskit ordusu savunmaya yönelik değil, özellikle saldırıya yönelik yapılandırılmıştı. Genelde İskitlerin şehirleri olmadığından, etrafını surlarla, kuleler ile çevirmeye ve şehir ve arazisine kaleler inşa etmeye gerek duyulmamıştı. Hayat tarzının da zorlamasının bir sonucu olarak onlar için savunulacak sabit bir nokta yoktu. Bundan dolayı düşmana rahatlıkla saldırmakta, geri çekilmekte ve istedikleri zaman tekrar saldırmaktaydılar. Oysa yerleşikler yerleşim birimlerini geliştirerek düşmandan korumayı amaçlıyorlardı. İskit kahramanının savunma sistemi üzerinde taşıdığı miğfer ve zırhlı olup, bu giyim bireyseldi.

Günlük hayat hep mücadele içinde geçiyordu. Belirli günlerde yapılan spor ve eğlenceler yalnız ya da toplu olarak yapılan avlar onlar için hep savaş hazırlığı mahiyetindeydi. Hatta hayvanlar otlatılırken yılki içerisinde seçilen atlara ya da kocabaş hayvan sürülerinden seçilen danalara at üzerinden kement atarak ayırıştırma işinde dahi büyük enerji sarf ediliyor, kol kasları geliyordu. Böylece daha iyi yay gerip ok atabiliyorlardı. Bu özelliklerinden dolayı çok iyi “yaycılar”, “yay gericileri” ya da “okçular” olarak biliniyorlardı.

Kaynaklar

Artamonov, Mihail İllarionoviç, *Treasures From Scythian*, Thames and Hudson, London 1969.

Balint, Csanad, *Die Archaeologie der Steppe*, Böhlau Verlag, Wien-Köln 1989.

Brantjes, B, *Arms of the Sakas and other Tribes the Central Asian Steppes*, Varanisi 1996.

Deer, Jozsef, "İstep Kültürü", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XII/1-2, 1954, s.159-176.

Dio Chrysostomos, *Discourses*, çev. J. W. Cohoon, Loeb Classical Libaray, Cmbridge 1993.

Diodorus Siculus, *The Library of History*, çev. C. H. Oldfather, Harvard University Press, London 1935.

Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.

_____, İlhami, "Sakalar İskitler mi?", *Kırım*, 3, 1993, s. 9- 10.

_____, İlhami, "Massagetler", *Bilgi*, S. 3, 1996 s. 86- 91.

_____, İlhami, "Saka -Pers Mücadelesi", *Bilgi*, S. 4, 1997, s. 49- 53.

_____, İlhami, "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At", *Gazi Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 1997, s. 13- 19.

_____, İlhami, "İskitlerin Kimliği", *Türkler*, C I, Ankara 2002, s. 620- 627.

_____, İlhami, "Eski Türkler'de Askeri Kültür", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 385, 2005, 4- 25.

Ebert, Max, *Südrussland im Altertum*, Karl Schroeder, Bonn 1921.

_____, Max, "Südrussland Skytho-Sarmatische Periode", *Reallexion der Vorgeschichte*, 13, 1929, s. 52- 114.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

Herrmann Albert, "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", *Beihefts zur Archiv für Orientforschung*, I, 1933, s. 157- 170.

_____, Albert, "Massagetai", *Pauly Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaften*, XIV/2, s. 2123- 2129.

Justinus, *Epitome of Philippic History of Pompeius Trogus*, çev. John Yardley, Clarendon Pres, Oxford, New York 1997.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1989.

Kaplan, Mehmet, “Türk Destanında Alp Tipi” *Şeki Velidi Tögana Armağanı*, İstanbul 1955, s. 204- 213.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it Türk*, C I- IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Klyastorny S. G.- T. İ. Sultanov, *Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Lucianos, *Lucianos*, Vol, V, çev. A. M. Harmon, Loeb Classical Library, Cambridge 1996.

Mauricios, *Maurice's Strategikon*, Pennsylvania University Press, Philadelphia 1984.

Minns, Ellis H., *Scythians and Greeks*, University Press, Cambridge 1913.

Minzulın, Alexandr, I., “Skythische Rüstung im Experiment die Kriegerbestattung von Gladkovscina”, *Gold der Steppe*, Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1991, s.137- 142.

Orhun Abideleri, haz. Muharrem Ergin, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

Ögel, Bahaeddin, “Türk Kılıcının Menş ve Tekâmülü Hakkında”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/5, 1948, s. 431- 460.

_____, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

Phillips, E. D., *The Royal Hordes , Nomad Peoples of the Steppes*, Thames and Hudson, London 1961.

Pomponius Mela, *Pomponius Mela's Description of the World*, çev. F. E. Romer, The University of Michigan Press, Michigan 1997.

Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.

Rolle, Renate, *Die Welt der Skythen*, Verlag C. J. Bucher, Frankfurt 1980.

Strabon, *Geographia*, çev. Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library, Cambridge 1997.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

Thukydides, *Peloponnesoslularla Atinalıların Savaşı*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1950.

Togan, Ahmet Zeki Velidi, “Sakalar (VI)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 23, 1987, s. 30- 34.